

तिहास-संशोधक-मंडळ स्वीय ग्रंथमाला क्र. ५४

Dhananjayrao Gadgil Library

GIPE-PUNE-194745

पुणे नगर संशोधन वृत्त

संपादक व प्रकाशक
चिंतामण गणेश कर्वे,
चिटणीस, नगर संशोधन समिति,
भा. इ. सं. मंडळ, पुणे

मुद्रक
विठ्ठल हरि बर्वे,
वालय, ११५/१ शिवाजीनगर, पुणे ४

U8.23156cp.N4
H2
194745

शक १८६४]

किंमत १ रुपया

[इ. १९३२

निवेदन

‘पुणें नगर संशोधन समिति’ या भा. इ. सं. मंडळाच्या विशेष समितीच्या द्वारे जें पुणेंनगरविषयक संशोधन-संकलन झालें त्याचा पहिला खंड प्रसिद्ध झालेला पाहून एका नव्या दिशेनें मंडळानें पुढें पाऊल टाकिलें, असें सर्व अभ्यासप्रियजनांस वाटे. नगर संशोधन किंवा ग्रामस्थल संशोधनासारखें संशोधन हा व्यापक संशोधनाचा पायाच आहे, या दृष्टीनें या विषयाचें महत्त्व थोडक्यांत दर्शविण्याचा प्रयत्न ‘संपादकीय प्रस्ताव’त झालेलाच आहे. पुण्याप्रमाणेंच नाशिक, कोल्हापूर इत्यादि महाराष्ट्रांतलें प्राचीन शहरीं प्रयत्न व्हावे अशी आमची अनिशय तीव्र इच्छा आहे; आणि त्या दिशेनें कांहीं प्रयत्नहि आम्हीं चालू ठेविले आहेत. पुण्यांतच अधिक प्रयत्न आम्हांस साध्य होण्यासारखा होता. परंतु अन्यत्र असे आणि त्या त्या नगरांच्या प्राचीनत्वाच्या मानानें याहूनहि विस्तृत प्रमाणावर संघटित प्रयत्न व्हावयास पाहिजेत. पुण्याच्या आमच्या प्रयत्नास व इतरत्र करावयाच्या अशा प्रयत्नांस मार्गदर्शक होण्याच्या दृष्टीनें कांहीं विवेचन येथें करणें उपयुक्त होईल.

पुण्याविषयी माहिती देणारे सर्वांत जुने छापील पुस्तक म्हणजे इ. स. १८६८ सालीं कै. नागायण विष्णु जोशी यांनी लिहिल्लें ‘पुणें शहरचें वर्णन’ हें होय. त्यानंतर सरकारी ग्रामवृत्तमाला-ग्याझिटीअर्स इंग्रजीत १८८५ चे सुमारास क्यांबेलसाहेब यांच्या देखरेखीखाली तयार होऊन प्रसिद्ध झालीं. या मालेंत पुण्याच्या वांट्याला तीन खंड आलेले आहेत. सुमारे इ. स. १८८८ मध्ये कै. सीता-गम गायकवाड या गृहस्थांनी ‘पुणें वर्णन’ लहान लहान दोन भागांत लिहून मराठीत प्रसिद्ध केलें.

याशिवाय पूना डिरेक्टरी, पूना गाइड या नांवाचीं लहानमोठी पांच चार चोपडी इंग्रजीत व क्वचित् मराठीतहि झालेलीं आहेत. श्री सयाजी साहित्यमालेतहि एक छोटेसें पुस्तक पुण्यावर प्रसिद्ध झालें आहे. कै. हरिभाऊ भागवत यांचें पुण्या-संबंधीचें पुस्तक अर्वाचीन पुण्याचीच माहिती विशेषकरून देण्यासाठी लिहिल्लें आहे. इ. स. १९३५ सालीं अखिल भारतीय इतिहास परिषद् भरली त्यावेळीं येथील केसरी-मराठा संस्थेतर्फे एक साचित्र ‘पूना गाइड’ इंग्रजीत प्रसिद्ध करण्यांत आलें आहे आणि त्यानंतर अखिल भारतीय भौतिकशास्त्र परिषदेच्या निमित्तानें मुंबई-पुणें या नगरांची सजोड माहिती देणारे एक इंग्रजी पुस्तकहि प्रसिद्ध झालें आहे.

एसाया नगराचा कारभार करणाऱ्या संस्थेजवळ त्या नगरांनील प्रत्येक घर, बसस्थ, रस्ता, गल्ली, देऊळ, मशीद, विहीर, बाग, पार, चावडी, चौकी, म्मशांन, नदी,

पूल, ओढा, नाला, धर्मशाळा, तालमी, शाळा, नुरंग, कारखाने, बाजार, दवाखाना, मंडई, नाकें, वाहन, दुकान, किंचहुना मनुष्य व जनावर यांचाच माहितीची नोंद असावी लागते. नगरकारभारांत, मुलांच्या शिक्षणाचा व नागरिकांच्याहि शिक्षणाचा समावेश होतो आणि अशा शिक्षणासाठी आणि एकंदर व्यवहारासाठी आपल्या नगरा-विषयी सर्व प्रकारची साधार, सप्रमाण, यथार्थ आणि इत्यंभूत माहिती नागरिकांस असणे त्यांच्या सुशिक्षणाचे दृष्टीने किती आवश्यक आहे हें निराळें वर्णन करून सांगावयास नको. या दृष्टीने नगर संस्थांनी या नगर-ज्ञानसंग्रहास आणि प्रसारास तें आपलेंच कार्य समजून जेवढे साहाय्य करतां येईल तेवढे केले पाहिजे; एवढेच नव्हे तर या कामाचा हतवेने पुरस्कार केला पाहिजे. प्रस्तुतच्या नगर-कारभार-कायद्या-प्रमाणे असे काम या संस्थांना करण्यास मुभा आहे.

पुणेनगर-संस्थेने 'पुणे वर्णन' तयार करण्यासाठी एक बक्षीस कांहीं वर्षांपूर्वी लाविलें होतें. त्यास अनुसरून कै. केळकर नांवाच्या एका गृहस्थानी कांहीं मजकूर लिहून दिला. त्यांतील कांहीं भाग 'पुणे म्युनिसिपल गॅझेट' नामक पत्रिकेंत पुणे म्युनिसिपालिटीने प्रसिद्ध केला होता. परंतु केळकर यांचे प्रयत्न शास्त्रीय कसोटी-वर लावण्यासारखे नव्हते. परंतु पुणे म्युनिसिपालिटीने इष्ट दिशेने प्रारंभ केला होता यांत संशय नाही. पण तो प्रयत्न तसाच राहिला.

स्वतंत्र पुस्तकें सोडलीं तर पुणेशहरविषयक टांचणवजा माहिती बरीच विखुरलेली अशी सांपडेल. उदा. लोकहितवादी रा. गोपाळ हरी देशमुख यांचे विविध लेख. निरानिराख्या घराण्यांचे इतिहास हल्लीं तयार होत आहेत, त्यांतहि कांहीं प्रासंगिक माहिती येते. तसेंच पूर्वी निरानिराख्या कारणानें पुणें शहरां अनेक प्रवासी येऊन गेले. त्यांच्या प्रवासवृत्तांत कांहीं उपयुक्त व कधी कधी समक्ष पाहिलेल्या व ऐकलेल्या माहितीची नोंद आढळून येते. उदा. लॉर्ड व्हॅलेंशिया, ईस्ट इंडिया कंपनीचे मॅलेटसारखे जे वकील वगैरे लोक पुण्यांत राहिले त्यांच्या पत्रव्यवहारांतूनहि व चरित्रांतून कांहीं माहिती आढळून येते. पण ती प्रासंगिक व थोडीच असणार.

ग्रामाण्यांचे दृष्टीने विचार केला असतां सरकारी म्यासिटीअसंमधील माहिती सर्वांत अधिक साधार मानण्यास चिंता नाही. सदर ग्रंथांतून आधारांची नोंदहि तळ-टीपांत जागजागीं केलेली दृष्टीस पडते. कै. जोशी यांनीहि कांहीं जुने कागद पाहून माहिती दिली होती. या प्रयत्नांमुळे कांहीं साधार माहिती आपणांस उपलब्ध आहे. परंतु ती फार अल्प आहे. आणि साधारणपणें आहे तेथें सुद्धा कच्चेपणा, उणीवा किंवा चुका नाहीतच असें पुढील शोधावरून आढळत नाही. उदाहरणार्थ, शनवारवाडा जकून गेला त्याची नक्की तारीख व साल. आज त्या वाड्यावर सरकारी गंत्या लागलेल्या शिलालेखांत दिलेली तारीख व साल चुकीचें ठरत आहे. एवढ्या मोठ्या बाबी-

संबंधांत हा अनुभव येतो तर इतर अनेक बाबींसंबंधानें अधिक बोलावयासच नको-
तात्पर्य काय, फार बारकाईने व अनेक भरंवसेलायक प्रमाणें पाहून आपणांस सर्व
माहिती जुळविली पाहिजे. छापील व आजवर उपलब्ध झालेली माहिती कोर्टे आहे तें
वर सांगितलेंच आहे. पण सांगोपांग व साधार माहिती, जर जुळवावयाची तर कोणच्या
दिशेने प्रयत्न केला पाहिजे तें पुढें पाहूं.

(१) प्रथम सरकारी पेशवे दप्तर पाहिलें पाहिजे. या दप्तरींतलें उपयुक्त
माहिती आजवर बरीच प्रसिद्ध झाली आहे. ती सर्व महत्त्वाची आहे. परंतु या दप्तरींत
खुद्द पुणें शहराबाबतचेच सुमारे २०० रुमाल आहेत. त्यांची तपासणी व्हावयास
पाहिजे. काहीं निमित्तानें पुणें येथील गोखले इकॉनॉमिक इन्स्टिट्यूटने या दप्तरींतून काहीं
माहिती मिळविली आहे. (त्यांतील काहीं भाग या पुस्तकांत पुढें दिला आहे). आणि
अजून पुष्कळ महत्त्वाचा भाग छापण्याजोगा शिल्लक आहे. श्री. डिसकव्हर, मो. चिं.
ब. जोशी, श्री. रु. वा. पुरंदरे, मो. द. वा. पोतदार, श्री. शं. ना. जोशी प्रभृति मंडळींनीं
अधून मधून हीं दप्तरें पाहून काहीं माहिती मिळविली आहे. त्यांतील बरीच अद्यापि
प्रसिद्ध व्हावयाची आहे. परंतु हें दप्तर म्हणजे सप्रमाण माहितीचें एक अमोलिक
मांडार आहे यांत संशय नाही.

(२) पुणें पेट कुलकर्णी यांचीं दप्तरें जर मिळतील तर प्रयत्न केला
पाहिजे. पेशवे दप्तरींत आज जे रुमाल आहेत त्यांत पेट कुलकर्णीकडाले कागद
आढळतात. बरेच कागद प्लेगसारख्या आपत्तींत आणि अज्ञानामुळे जळून, कुजून
किंवा वाण्याकडे जाऊन नष्ट झाले आहेत. पण अद्यापि काहीं गळाटा शिल्लक
सांपडेल. पेट कुलकर्णीचें मनापासून साहाय्य झालें पाहिजे.

(३) सरकारी खात्यांचीं दप्तरें माहितीनें भरलेलीं आहेत. सर्वच कागद
पेशवे दप्तरींत आले नाहींत. काहीं जिल्हा दप्तरींत, काहीं मुंबईच्या सेक्रेटरीएट दप्तर-
खान्यांत आणि काहीं अद्यापिहि त्या त्या खात्याकडेच सांठवून पडले आहेत. इंग्रजी
आमदानीच्या पहिल्या विशीं-पंचविशींत म्हणजे कमिशनरी अंमल होता त्यावेळीं
आजच्या इतकी खातें-विभागणी नव्हती. सरकारी योजना, खातें-विभागणी बगैरेंत
वारंवार पुष्कळच बदल झालेले आहेत. त्यामुळे जुने जुने कागद व दप्तरें अशोधित
परंतु संपूर्ण अवस्थेत जागजागी पडून आहेत. उदाहरणार्थ, नवें रस्ता-इमारत-
खातें झालें त्यावेळीं अनेक जुने वाडे, हुडे, तऱ्हे, देवळे, बागा पाडल्या मोडल्या
आणि नवी मांडणी झाली. जुन्या इमारतीचें सामान लिळावांत गेलें!! याची नोंद
त्या त्या दप्तरींत अवश्य मिळाली पाहिजे. जरी पुष्कळ जुने कागद अधून मधून
निरपयोगी म्हणून नष्ट करण्याची चाल निरनिगळ्या सरकारी खात्यांतून चालू होती
व आहे, तथापि जे संग्रह आज आहेत त्यांतहि सात्रीनें पुष्कळ माहिती दडलेली आहे.

एंजिनिअर सात्याच्याच रिपोर्टांतून बाजीरावाच्या पुणें शहरांतील वाड्यांच्या दुरुस्तीची जी नोंद या ग्रंथांत दिली आहे ती या प्रकरणीं मार्गदर्शक होईल.

कमिशनरी अमलांत पुण्यांतील जुने वाडे जे सरकारनें ताड्यांत घेतले होते त्यांस दरसाल दुरुस्ती होत असे आणि त्याचीं एस्टिमेंटे (अंदाज सर्डे) तयार होत होतीं. अशा नोंदी आमचे पाहण्यांत सरकारी कमिशनरी पत्रव्यवहार आला तेव्हां आम्हांस आढळल्या आहेत. एस्टिमेंटांबरोबर नकाशेहि जोडल्याचे उल्लेख आढळले, पण हे नकाशे सोबत नव्हते. ते जर असतील व मिळतील तर पेशव्यांच्या वाड्यांचे पेशवाई अखेरीचे बरेचसे नक़्क़ा चित्र आपणांसमोर उभे राहील. कारण वस्तुस्थितीचेच नकाशे मिळतील.

(४) पी. डब्ल्यू. डी.—एंजिनिअरिंग सात्याप्रमाणेंच सर्व्हे-मोजणी सात्याचें दप्तरहि पाहण्यास मिळविलें पाहिजे. या मोजणी सात्यांत घरांच्या, बागांच्या, मोजमापाचे कागद मिळतील. इतकेंच काय पण मोजमापावरून काढलेले आराखडे व नकाशेहि मिळतील. 'मुंबई सेक्रेटरीएट' मध्ये नकाशांचा प्रचंड सांठा आहे. तो कधीच तपासलेला किंवा पाहिलेला नसावासें वाटतें, त्यांत किती तरी नोंदी मिळतील. सरकारनें नव्या नव्या योजना, कालव्याच्या, पाण्याच्या, रस्त्याच्या वगैरे केल्या त्यासाठीं जी पाहणी झाली त्याचेहि कागद-नकाशे मिळविले पाहिजेत. अशा एका रिपोर्टांतच शिंद्यांच्या वानवडीच्या वाड्याची नोंद केलेली आढळली ती या ग्रंथांत दिली आहे. त्याहून निराळा पुरावा आज त्या वाड्याचावत त्याचा साक्षात् पडका भाग आज उभा असतानाहि शाबिती करण्याजोगा शिंदे सरकारांनाहि दाखविणें आज कठिण होत आहे !!

(५) कागद-नोंदणी रेजिस्ट्रेशन खातें— याकडे जुने दफ्ता-संबंधी कागद, गहाण विक्री-सरेदीचीं सतें, नोंदणीस येतात. त्या दप्तरांतहि तपास केला पाहिजे. फार महत्त्वाची माहिती सांपडेल.

म्युनिसिपालिट्यांची स्थापना बरीच पुढच्या काळांतली आहे. त्यामुळे त्या दप्तरांतून जुनी माहिती फार थोडी आढळते. पण जी आहे ती पाहिली पाहिजे.

एवंच, अनेक सरकारी खात्यांचीं दप्तरें या कामासाठीं पाहण्याची परवानगी, सोय व व्यवस्था झाली पाहिजे. मग परिश्रम करून थोडथोडी उपयुक्त माहिती निवडून एकत्र केली पाहिजे.

(६) वादाच्या निमित्तानें अनेक कागदपत्रे, कैफियती, साक्षी वगैरे न्यायालय दप्तरांत येतात. त्यांत फार उपयुक्त माहिती आढळते म्हणून न्यायालय दप्तरें-तालुका-जिल्हा आणि वरिष्ठ हायकोर्ट येथील दप्तरें हीं तपासलीं पाहिजेत.

(७) खाजगी दप्तरे वरील माहितीच्या पुरवणीला कार उपयोगी पडतील. आजच्या स्थावराच्या मालकांकडे भोगवट्यांचे जुने कागदपत्र असतील ते त्यांचे कडून मिळवून त्यांनील चतुःसीमा, स्थल, काल, व धारकव्यक्ति यांचे उल्लेख नोंदून प्रसिद्ध केले पाहिजेत. अगदीं अलीकडील कागद प्रसिद्ध करण्याची तादृश्य गरज नाही, आणि जुन्या कागदांनील मजकुरहि निवडक व आवश्यक तेवढा प्रसिद्ध केल्यास अधिक माहिती देता येईल. बाकीचा भाग संग्रहीं दप्तरी ठेवून द्यावा. पण असे खाजगी कागदपत्र आम्हांस दाखविण्यास लोकांनीं हौसेनें व निःशंकपणें पुढें आले पाहिजे म्हणजे आम्हांस मोठें सहाय्य मिळेल यांत संदेह नाही. यासाठीं कांहीं लोकाजगृहीत व लोकशिक्षणाचे प्रयत्न करावे लागतील.

(८) कागदी व सप्रमाण माहिती मिळत नसेल तेथें वृद्धवचन-आख्यायिका मिळतील तर त्यांचाहि संग्रह केला पाहिजे.

(९) त्याबरोबरच वाङ्मयांतहि कांहीं सामान्य व विशेष स्वरूपाची माहिती आढळते. राम जोशीच्या ' ब्राह्मणी व जोगदारी ' साख्या लावण्यांतून किंवा नारायणरावाचा वध वगैरेसारख्या काव्यांतून किंवा क्षेत्र, नदी, तीर्थ-महात्म्यादि ग्रंथांतूनहि विवेचक बुद्धीनें माहिती निवडून घेतली पाहिजे.

(१०) माहितीचा संग्रह झाला तथापि त्या माहितीच्या आधारे स्थलांची प्रतवागी, जातवारी वगैरे लावून मोजमापांसह नकाशे वगैरे तयार करून पूर्ण सजावट करावी तेव्हां त्यावेळचे पुण्यासारखे शहर आपल्या डोळ्यांसमोर यथार्थपणें उभें राहील. मधून मधून अद्यापिहि जीव धरून असणाऱ्या अवशेषांची छायाचित्रेहि घेऊन छापली पाहिजेत. तसेंच आजच्या नकाशाशीं जुन्या वस्तुस्थितीचा मेळ पाहून समजून पडेल अशी वास्तव्यबोधक चित्रे व नकाशे तयार करून दिले पाहिजेत.

एवढें काम करावयाचें तर केवढी दगदग पडेल, जिकीर करावी लागेल व धारकाचा राखावा लागेल याची कल्पनाच केलेली बरी. एसाया स्वतंत्र मंडळाचेच हें काम आहे. तथापि हिश्या करून आमच्या मंडळानें कामास हात तर घातला आहे. रा. कर्वे यांनीं ईत्साहानें हा भाहि शिरावर घेतला ह्या, तथापि त्यांस साहाय्य करणारी मंडळी पुढें यावयास पाहिजेत. पुणेनगरसंस्थेनें आपलें दत्तर पाहाण्याची परवानगी आम्हांस दिली आहे. पेटवार छापणील नकाशाचे आराखडेहि आम्हांस विनामूल्य दिले आहेत. आगि थोडीशी आर्थिक मदतहि केली आहे. नगरसंस्थेचें साहाय्य हाच आमचा मुख्य अरोक्षित आधार आहे. नगरसंस्थेकडे निरनिराळीं स्तावीं-मोजमाप घेणारे, नकाशे काढणारे वगैरे सरंजाम थोडाबहुत तरी असतोच, त्यांचिंहि साहाय्य आम्हांस मिळेल अशी गरज हट्टं हट्टं पडेल व ते आम्हांस मिळेल असा भरंवसा आम्हांस बाटत आहे. नगरसंस्थेनें आम्हांस आपल्यातर्फे कार्यासाठीं गीतसर योजनाच करून द्यावी म्हणजे

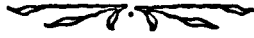
(६)

अधिक व्यवस्थितपणे व दुरुपानें काम करतां येईल. शिक्षणासाठी **जुन्या पुण्याच्या स्लाइड्स** देखील तयार केल्या पाहिजेत. जुन्या नगरविषयक वस्तूंचें, चित्रांचें, नकाशांचें एक **प्रदर्शन-म्युझियम**हि सिद्ध केलें पाहिजे. हा विषय नगरसंस्थेनें तिच्या अनेक जिवाव्याच्या विषयांपैकीं एक मानून त्याचा सर्वतोपरी पुरस्कार केला पाहिजे. असा पुरस्कार करण्यास पुणेनगरसंस्थेनें शुभारंभ तर केलाच आहे. आतां इतर नगरसंस्थाहि याच मार्गानें आपलीं पाऊलें टाकतील आणि स्थानिक उत्साही कार्यकर्ते पुढें येतील तर अन्य प्रसिद्ध स्थळांहि असेच उपक्रम हातीं घेतां येतील. आमच्याकडून जें अल्पस्वल्प साहाय्य होण्यासारखें असेल तें आम्ही अवश्य करूं. इंग्लंड, अमेरिका, फ्रान्स वगैरे देशांत अशीं कार्ये अनेक रितीनें झालेलीं आहेत आणि स्थानिक माहितीचे प्रचंड खंड प्रसिद्ध झालेले आहेत. आपणांसहि आपलें कर्तव्य केलें पाहिजे. आमच्या उणीवांची आम्हांस जाणीव आहे. आणि जसें मनुष्य-बळ आणि द्रव्यबळ अनुकूल होईल तसें आम्ही अधिक भरीव असें कार्य करून दाखवूं अशी उमेद आम्हांस आहे.

पुणे }
ज्येष्ठ वा ११/१८६४ }

दत्तो वामन पोतदार,
कार्याध्यक्ष, भा. इ. सं. मंडळ, पुणे.

संपादकीय प्रस्ताव

जागतिक संशोधनांत नगरसंशोधनाला किती कमी महत्त्व आहे याची जाणीव असूनहि नगरसंशोधनाचें कार्य चालविलें जातें. राष्ट्राचा इतिहास एकदम ब मोठा विस्तृत होऊं शकत नाहीं. त्याला व्यक्ती, घराणीं, गांवें, शहरे, तालुके, जिल्हे, प्रांत, देश यांच्या बारीकसारीक माहितीची जोड देऊन शेवटीं एकत्र, एका दृष्टीत या सर्वांची पाहणी करावी लागते. तेव्हां तो सरा संकलित राष्ट्रेतिहास होतो. कण कण बेंचून धन जमतें.

पूर्वीचीं क्षेत्रमाहात्म्यें हीं याच इतिहासांत बसतात. त्यांच्यातील पौराणिक भाग काढून टाका म्हणजे तो इतिहास-भूगोलच आहे. आजहि अशीं ऐतिहासिक राजकीय क्षेत्रमाहात्म्यें नव्या दृष्टीनें तयार केलीं पाहिजेत. आपण प्रथम आपल्यापासूनच इतिहासाच्या अभ्यासाला सुरुवात करावी. आपल्या पायाशीं काय जळतें (!) हें पाहूनच होंगर विश्वावयास धावावें.

आपण ज्या गांवांत राहतों तें गांव किती जुनें आहे, त्याचा उल्लेख कोठें शिलालेख, ताम्रपट यांत किंवा निदान जुन्या कागदपत्रांतून आढळतो कीं काय, हें प्रत्येक सुशिक्षित गांवकऱ्यानें समजून घेतलें पाहिजे. शाळेंतलि शिक्षकांनीं भूगोल-इतिहासास आरंभ करतांना प्रथम आपल्या गांवाचा-भूगोल आणि इतिहास मुलांस शिकविला पाहिजे. इंग्लंडांतील गांवांची माहिती तोंडपाठ, पण आपल्याच गांवांतील इतिहासप्रसिद्ध स्थळांचीहि नांवें माहित नाहींत, अशी आज कित्येक ठिकाणीं स्थिति आढळून येत असल्यानें खेद होतो. गांवांतील मंदिरे आणि जुन्या वास्तू यांची चांगली माहिती इंग्रजी गॅझेटिअरमध्ये दिलेली असते; तेवढी देखील आमच्या शिक्षकांना किंवा सुशिक्षित म्हणविणाऱ्यांना नसते, याची लाज वाटावयास पाहिजे. परका प्रवासी गॅझेटिअर-गाईडवरून गांवाचा इतिहास समजावून घेतो ब मग त्याच्या अनुतोषानें गांवाची पाहणी करूं लागतो. काहीं शंका तो साहजिक गांवकऱ्यांना नव्हे, गांवाच्या प्रतिष्ठित पुढाऱ्यांना विचारतो, पण त्यांना कोठें काय माहित असतें ! त्या उपन्या माणसाला जितकें गांवाचें ज्ञान तितकेंहि या स्थायिकांना नसतें ! या गोष्टीची कोणाला जखरीच वाटत नाहीं.

पुण्याचीच गोष्ट घ्या. हें ब्रिसेंड गाजलेलें इतिहासप्रसिद्ध ठिकाण. हिंदुस्थानांत मोठें साम्राज्य स्थापन केलेल्या पेशव्यांची ही राजधानी. भोसले, शिंदे, होळकर, गायकवाड, निंदावकर, घोरपडे, जाधव, पोवार, भोई, चव्हाण, पटवर्धन, पतिनिदि, पंतसचिव, रास्ते, बिचुरकर, पानसे, मेहेडेडे, फडणोस, फडके, विनिवाले इ.

संस्थानिक-सरदार-दरकदार व सरकारी बावनपागा, यांचे तळ पुण्यास सारखे पडलेले असत. इंग्रज, फ्रेंच, पोर्तुगीज, निजाम, यांसारख्या परराष्ट्रांचे वकील येथें राहत. या सर्वांचे वाडे, आणि लष्करें पुण्यास असत. खुद्द पेशव्यांचे चार-पांच वाडे मोठ्या पेठांतून होते. श्रावण मासांत लाखों रुपये दक्षिणा पेशवे सरकार वांटत. हजारों शास्त्रीपंडित सान्या हिंदुस्थानांतून पुण्यास या दक्षिणेसाठी येत व महिनोमहिने मुक्काम ठोकत. या दक्षिणेच्या सैरातीसाठी पर्वतीच्या पायथ्याशी मोठा रमणा बांधला होता. त्या वेळीं शनवारवाड्याचें वैभव केवढें थोरलें ! खुद्द वाड्यांत सुमारे दीड दोन हजार माणूस असे. आत प्रत्येक साक्षाचे महाल वेगळे. कात्रजचें पाणी दगडी नळांतून आणून वाड्यांत सेकविलेलें. वेगवेगळ्या आकारांचीं अनेक कारंजी. पुढल्या चौकांत कारकुनी फड. अनेक परराष्ट्रांची, मराठ्यांच्या सरदारांची आणि महालांचीं खाती त्यांत लाविलेलीं. आरसेमहालांत श्रीमंत बसत. दरबारचा दिवाणखाना केवढा प्रचंड होता ! सवाई माधवरावाच्या लग्नांत त्यांत पन्नास 'सोन्याची काठी' (राजेरजवाड्यांच्या काठ्या घेतलेले चोपदार) उभी राहिली होती. रुप्याचे काठीवाले किती, याची गणतीच नव्हती. तटाच्या बाहेर चौगीर्दीला हशमांच्या छपरचंदी असत. शहरांत पेठापेठांतून चौक्या व सरकारी झेंडे असत. आजच्या पेशाहि जास्त पर्वती टेकडी सर्व सुससोयीनीं नटलेली असे. सालीं जलविहारासाठीं तळें व त्याकांठी हिरावाग होती. दुसऱ्या बाजीरावानें कोथरुडलाहि एक सुंदर बाग व जलमंदिर केलें होतें. शहरांत व बाहेर पर्वतीजवळ मोठा शिकारखाना होता. बाघ किती तरी होते. हत्तींच्या व एडक्यांच्या टक्करा होत. वानवडीस शिंद्यांनीं उत्तर हिंदुस्थानांतील सेक-विलास कसे असतात हें दाखवून दिलें होतें. बालपेशव्यास त्यांनीं दाखूची लंका कशी असते हें रमण्यांत दाखकाम सोडून एकदां प्रत्यक्षहि दाखविलें. दाखूचा हनुमंत आपली जळती शेंपटी घेऊन उड्डाण करूं लागला तेव्हां दाखलंकेंतील घोर भराभर पेटूं लागली व अलम पुण्यानें डोंगरावर जागजागीं बसून हा तमाशा पाहिला. असो. तेव्हां या पेशवाईतील पुण्याचा मागोवा आज घेऊं म्हटलें तर कितपत शक्य आहे ! सरकारवाडे जळाले, सरदारांचे वाडे पडले, लष्करी तळ हालले, रस्ते बदलले, पेठांच्या मर्यादा कमी अधिक झाल्या व देवळें आणि त्यांतील देव काय ते आपल्या नवीन नवीन येणाऱ्या मालकांना भाड्याचें व इतर उत्पन्न देनात म्हणूनच कायम उभे आहेत ! पेशवाईच्या मार्गे शिवाजीच्या कालांतील पुण्याचे अवशेष किती आहेत ! त्याच्या लालमहालाचे पहिल्या बाजीरावाचे वेळींच नुसते चौथरे व आंतील काहीं कारंजीं शिद्ध होत. जुन्या कसब्याभोवतीं पांढरीचा कोट जो होता तो आज पायांतच असेल. औरंगजेबानें वसविलेली मोहियाबाद ऊर्फ बुधवार पेठ आज वेगळ्या मर्यादांत आणि स्वरूपांत आहे. शहाजीची शहापूर पेठ आणि मलिकंधराची मलकापूर ऊर्फ मलिक पेठ आज नामांतर पावल्या आहेत.

मावळतवेस व केदारवेस कुंभारवेशीप्रमाणें नामशेषहि नाहींत. तेराव्या शतकांत देवळांचें रूपांतर पावलेले शेंखसह्या दगें मात्र मुसलमानांनीं टिकविले आहेत. याप्रमाणें पुण्यांतील कित्येक जुनीं स्थळे सांगता येतील.

तीं केव्हा शालीं व कशीं होतीं, हें समजून घेण्यास जुने कागदपत्र पाहिले पाहिजेत. घराण्याचे इतिहास तपासले पाहिजेत व व्यक्तींचीं चरित्रें संशोधिलीं पाहिजेत. एवढा खटाटोप केल्यास जुनें पुणें आपल्यापुढें उभें राहील व आपल्या स्वाभिमानांत मोठी भर पडेल. आज अशी स्थिति आहे कीं, पुण्याचा सुसंगत इतिहास उपलब्ध नाहीं, लिहिलेला नाहीं किंवा लिहिण्याची तयारी नाहीं. मराठी साम्राज्याच्या प्रत्यक्ष राजधानीची ही दशा तर सातारा, कोल्हापूर, नागपूर या इतर राजधान्यांची काय स्थिति असेल !

एखाद्या गांवचा इतिहास लिहिण्यास तेथील ग्रामस्थांची फार मदत लागते. त्यांनीं आपल्या जवळचे कागदपत्र दाखविले पाहिजेत. आठवणी आख्यायिका दिल्या पाहिजेत. जीर्णोद्दाराच्या कल्पनेला चांगलें उचलून धरलें पाहिजे व प्राचीन ऐतिहासिक वास्तूंच्या स्मारकासाठीं द्रव्यसाहाय्य केलें पाहिजे. अशा मूर्तीशिवाय विचारा संशोधक एकटा काय करणार ! शिवाय नगर-संशोधनाची आस्था सर्वच नागरिकांना पाहिजे. वेगवेगळीं लहान मोठीं कामे काण्णारीं माणसें तयार होतील तेव्हा हा संशोधनाचा गाडा पुढें सरकणार व पळा गांठणार. Charity begins at home या इंग्रजी म्हणीप्रमाणें प्रथम आपल्या गांवच्या इतिहासाबाबतच्या अभ्यासाला प्रत्यक्ष अवशेषां-बद्दल सुरुवात करावी. प्रत्येक मोठ्या गांवांत एक स्थानिक इतिहास मंडळ पाहिजे. त्यांतील सभासदांनीं संशोधन करून गांवची सर्व माहिती जमवून ठेवावी व अधिकृत इतिहास म्हणून तिचा उपयोग सर्वत्र केला जावा. भारत-इतिहास संशोधक-मंडळांनं पुणें संशोधनासाठीं जशी एक शाखा काढली आहे तशी सातारा, कोल्हापूर, नाशिक, नागपूर, बडोदें इत्यादि महाराष्ट्रांतील इतिहासप्रसिद्ध ठिकाणीं नगरसंशोधनाचें कार्य सुरू होणें जरूर आहे. बृहन्महाराष्ट्रांतहि कलकत्ता, अहमदाबाद, दिल्ली, तंजावर, बंगलोर वगैरे ठिकाणीं मराठ्यांच्या इतिहासाचीं स्थानिक साधनें जमा केलीं जावीत. अशा तऱ्हेनें नगरसंशोधनाची खटपट नेटानें चाल्यास महाराष्ट्राचा समय आणि सुसंगत इतिहास तयार होईल व त्यांचीं स्मारके उभो दिसतील.

भारत-इतिहास संशोधक-मंडळाचे दोन तपांचे कार्यवाह प्रो. दत्तो वामन पोतदार यांनीं अशा नगरसंशोधनाची तळमळ एकसारखी ठेवून त्यासाठीं एक स्वतंत्र शाखा उघडण्याची आकांक्षा किती दिवसांपासून तरी बाळगेली होती. त्या दृष्टीनें मार्गे एक-दोन प्रयत्नहि केले. शेवटीं भा. इ. सं. मं. च्या कारभारी मंडळाकडून ता. १२/३/३९ च्या सभेंत एक योजना मांडून ती मान्य करून घेतली व श्री. चिं. ग. कर्वे यांच्याकडे

या नगरसंशोधनसमितीचें काम सोंपविलें. समितीची पहिली सभा ता. १९ जुलै १९३९ रोजीं म्हणून कामास आरंभ झाला. आतांपावेतो सुमारे ४० पाक्षिक सभा झाल्या व त्यांत सुमारे १५० टांचणें वाचलीं गेलीं आहेत. या संशोधन टांचणांतील कांहीं मजकूर प्रस्तुत ग्रंथांत दिला आहे.

या टांचणांपैकीं कांहीं अस्सल साधनें, म्हणजे अप्रसिद्ध कागदपत्रें यावरून तयार केलेलीं आहेत. अशीं साधनें कितीतरी सांपडतील व मंडळांतहि आहेत. कांहीं टांचणें प्रत्यक्ष जागा, वास्तू पाहून माहिती घेऊन तयार केलीं आहेत. तींहि कमी महत्त्वाचीं नाहींत. त्यांत मिळेल त्याप्रमाणें भर घातली पाहिजे व कांहीं दुरुस्त्याहि करणें अवश्य वाटेल. तिसऱ्या प्रकारचीं टांचणें म्हणजे छापिलेले ग्रंथांत जो पुण्यासंबंधी भाग आला असेल तो निवडून टिपून ठेवलेला मजकूर. या मजकुराचा उपयोग संशोधनाला पायाप्रमाणें होतो. या माहितीवरून संशोधनाची दिशा कळते व इतिहासाच्या तुटलेल्या सांखळ्या जोडता येतात.

बरील प्रकारांनीं नगरसंशोधनाचें काम मंडळांत चालूं आहे. तथापि त्याला अद्यापि जोर चढला नाहीं. एकट्या दुकट्याचें हें काम नव्हे, असें बारांवार आम्ही बजावतोच. वास्तविक सुशिक्षित नागरिक आणि नगरपालिका यांचें मोठें साहाय्य पाहिजे. पुणें नगरपालिकेचेंच हें एक आवश्यक कार्य आम्हीं चालविलें आहे. तेव्हां त्या स्थानिक स्वराज्यसंस्थेनें भा. इ. सं. मंडळाला जरूर ती मदत अक्षयां केली पाहिजे. दोन सालांपासून थोडी आर्थिक मदत मिळू लागली आहे. तथापि या मदतीप्रमाणेंच प्रत्यक्ष संशोधनाच्या कामांत म्यु. अधिकाऱ्यांनीं लक्ष घालून जुन्या वास्तूंची बूज राखली पाहिजे. नवे रस्ते करण्याच्या वेळीं जुने अवशेष शिल्पिक राहातील याकडे अवधान पाहिजे. ऐतिहासिक वस्तू गोळा करून आणून मंडळाच्या संग्रहांत ठेवल्या पाहिजेत. याप्रमाणें चोहोंकडून उठावणी झाल्यास हें पुण्यनगरीचें संशोधन आदर्शवत् होण्यास फार दिवस लागणार नाहींत. असो.

नगरसंशोधनवृत्ताचा हा पहिला भाग आहे. यापुढें सवडीप्रमाणें पुढले भाग प्रसिद्ध करण्याचें योजलें आहे.

पुणे नगर संशोधन वृत्त

अनुक्रमाणिका

१ पेशवाई अखेरच्या शनिवार पेठेच्या चतुःसीमा	(प्रा. चिं. ब. जोशी १३-४-४०)	१
२ शुक्रवार पेठेची चतुःसीमा	(" २७-७-४०)	२
३ पेठ गुरुवार ऊर्फ बेताळ	(श्री. रु. वा. पुरंदरे २७-१२-३९)	४
४ गुरुवार पेठेचा कारभार	(श्री. चिं. ग. कर्वे १०-९-४१)	७
५ गुरुवार पेठेची खानेसुमारी	(" ")	७
६ न्याहाळ पेठेचे दुसरे नांव नागेश पेठ	(प्रा. द. वा. पोतदार १३-३-४०)	८
७ शाहापूर पेठ	(श्री. चिं. ग. कर्वे १२-२-४०)	९
८ अंबरखाना	(सर. गं. ना. मुजुमदार २७-८-४१)	९
९ गायधार व सडकधार	(प्रा. द. वा. पोतदार २८-२-४०)	११
१० एका जुन्या वहीतील नोंदी	(श्री. शं. ना. जोशी १३-८-४१)	११
११ रात्रीची तोक व परवाना	(श्री. चिं. ग. कर्वे ७-१-४२)	१२
१२ जुने पूल	(" ३०-८-३९)	१३
१३ जुन्या विहिरी	(" ")	१३
१४ जुने हौद	(" १६-८-३९)	१४
१५ पुणे शहरानजीकची चांगल्या पाण्याची ठिकाणे	(श्री. शं. ना. जोशी ११-१२-४०)	१६
१६ मुंजेरी-माळी भागाची व्याप्ति	(चिं. ग. कर्वे ७-८-४०)	१७
१७ नुवशीबागकरांची मुंजेरी बाग	(" ३-१२-४१)	१८
१८ " पर्वतबाग	(" २-७-४१)	१९
१९ जुन्या बागा	(प्रा. पोतदार १-११-३९)	१९
२० लकडी पुलाजवळील समाधी	(चिं. ग. कर्वे २-८-३९)	२०
२१ दहा तोंडाची देवी	(" ५-११-४१)	२०
२२ दगडी दीपपुतळी	(प्रा. पोतदार-मुजुमदार १६-८-३९)	२१
२३ रास्त्यांचा नळ	(श्री. शं. ना. जोशी १९-२-४१)	२२
२४ जुन्या मंडईचा कौल	(श्री. चिं. ग. कर्वे १२-८-४१)	२२

२५ येवडा-गारपीर रस्ता	(श्री. चिं. ग. कर्वे १३-३-४०)	२३
२६ रविवार पेठेंतील मोठे लोक	(" ")	२३
२७ रामनवम्याचे उत्सव	(" ")	२४
२८ शेड्याचा बाजार	(" १४-२-४०)	२५
२९ रोहता	(" ")	२५
३० शनवारवाड्याला आग व पाण्याचे बंध	(" ३१-१-४०)	२५
३१ सदाशिव पेठेची चावडी व झेंडा	(प्रा. पोतदार ४-१०-३९)	२६
३२ केदारवेल	(" ")	२६
३३ मौजे कासारी	(" ")	२७
३४ पासोड्या मारुती	(" ")	२७
३५ टांकसाळ	(" ")	२७
३६ महत्वाचीं देवस्थानें	(श्री. चिं. ग. कर्वे ३०-८-३९)	२८
३७ ओंकारेश्वर	(" १४-२-४०)	२९
३८ बुधवारांतील बालाजी	(" २४-७-४०)	२९
३९ जुनी व नवी बेलवाग	(श्री. चिं. ग. कर्वे १३-३-४१)	३०
४० बेलवागेंतील विष्णुमूर्ति	(" ")	३०
४१ शुक्रवार पेठेंतील बेलवाग	(श्री. चिं. ग. कर्वे १३-३-४०)	३०
४२ चोळखण आळांतील बैद्यांचें राममंदिर	(श्री. शं. ल. बैद्य १-११-३९)	३१
४३ नरसोबाचें देऊळ	(श्री. चिं. ग. कर्वे ७-१-४२)	३३
४४ शेत सहा	(" १४-२-४०)	३४
४५ शेत सळ्याचे ताबूत	(" १३-३-४०)	३४
४६ विची सैदानी	(" १४-२-४०)	३४
४७ Our lady of Immaculate Conception	(" ३०-८-३९)	३५
४८ आंबाल ओढा	(" ३०-७-४१)	३५
४९ फर्मानवाडी कोठें होती	(श्री. चिं. ग. कर्वे २९-११-३९)	३६
५० शिवाजीचा लालमहाल	(" १४-२-४०)	३६
५१ शुक्रवारवाडा	(श्री. य. न. केळकर १६-८-३०)	३८
५२ शुक्रवार वाडा	(श्री. चिं. ग. कर्वे १४-२-४०)	४०
५३ विश्रामवाग वाडा	(" ")	४०
५४ विश्रामवाग वाड्याची रचना	(" ३१-१-४०)	४१
५५ बुधवार वाडा	(" १४-२-४०)	४१
५६ बुधवार वाडा रचना	(" १३-३-४०)	४१

(३)

५७ गणेश पेठेंतील पेशव्यांचा वाडा	(श्री. चिं. ग. कर्वे ३१-१-४०)	४२
५८ शुक्रवार वाड्यासोरीज पेशव्यांचे शुक्र- वारांतील घर	(" ")	४२
५९ कौथरूड येथील पेशव्यांचा वाडा	(" १४-२-४०)	४३
६० आनंदीबाईंचे भानुकलीचे घर	(" ३०-८-३९)	४३
६१ धाकटे चिमाजी आप्पा पेशवे यांचे वाडे	(" १८-१०-३९)	४३
व वंश		
६२ पिंपळसरे वाड्याचे बेचनपत्र	(श्री. शं. ना. जोशी ३०-७-४१)	४५
६३ मुजुमदार वाडा कसबा पेठ	(सर. गं. ना. मुजुमदार १-११-३९)	४७
६४ शंकर बापूजी मुजुमदार वाडा	(" २७-१२-३९)	४८
६५ रविवार पेठेंतील मिसाळ यांचे घर	(श्री. शं. ना. जोशी ५-२-४१)	५०
६६ शिंदे वाडा-वानवडी	(प्रा. द. वा. पोतदार ३१-१-४०)	५२
६७ शिंदे छत्री	(श्री. चिं. ग. कर्वे १४-२-४०)	५३
६८ बाळशास्त्री टोळेकर यांचा वाडा	(" २०-९-३९)	५४
६९ होळकर छत्री	(श्री. चिं. ग. कर्वे ४-९-४०)	५५
७० तुळशीबागेचे पुजारी जोशी यांचा वाडा	(" ५-११-४१)	५६
७१ बाबूजी नाईक बारामतीकर यांच्या वास्तु	(श्री. मा. ग. बावडेकर १६-८-३९)	५६
७२ ठोसर घराणे व होळकर वाडा	(श्री. चिं. ग. कर्वे ४-२-४२)	५९
७३ पुण्यातील जुने वाडे, हसा १	(प्रा. पोतदार २-८-३९)	६०
७४ " " २	(" १६-८-३९)	६२
७५ " " ३	(" ३०-८-३९)	६५
७६ नगर-पाहाणी, फेरी १	(श्री. चिं. ग. कर्वे १८-१०-३९)	६८
७७ " " २	(" २४-७-४०)	६९
७८ " " ३	(" ")	७०
७९ " " ४	(" ११-१२-४०)	७१

(विषयाच्या नांवापुढे, ज्यांचे टांचण आहे त्यांचे नांव व ज्या पाक्षिकसभेन ते बाचले त्याची तारीख दिली आहे.)